

SZÉKFOGLALÓ ELŐADÁSOK A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIÁN

Vajda Mihály

A SZELLEM ÉS A SZELLEMEK

Terintetes Nagy 97

személyi szabályainak 32. és a leg szót:
újra újran választott tag, a külső kivétel
szabályába tartozó dolgozat felolvasását,
személyes megnevezés esetén beüld
legkelebb egy év alatt széklet foglat; külsőben meg-
száza megnevezésén."

Lehetetlen esetek, melyekben kivált vidéken la-
gátolhatatlan a határidőt megtartani: de halga-
elűzni a szabály meg nem tartatását, amelyet
mint összes szabályzatunkat szőlőseink tekintetén
kivételre emelne figyelemre sem a J. Akadémia
szükségtelen.

Indoklásba hozatik tehát, hogy egyelőre az
1861. ¹⁸⁶¹ig választott székletfoglatás által meg nem eme-
rték tagok nevei a hivatalból kitöröltesse, az 1861-
1865-ig választott a szabályokra emeltesse, jö-
vőre pedig a titokzáró hivatal oda utasítsa, hogy
evidenciában tartás végett az újban választottakat,
míg széklet nem foglaltak, a sorozatba fel ne vegye."

853
1865

Jan. 26. 1865.
Zollner Mór
Lugany Béla
Hollán Ernő

Kemény László
Königsberg László
Jóshörményi János
r. tag Jolly János utaz
Gyengyócsanak

Vajda Mihály

A SZELLEM ÉS A SZELLEMEK

SZÉKFOGLALÓK
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIAÁN

A 2007. május 7-én megválasztott
akadémikusok székfoglalói

Vajda Mihály

A SZELLEM ÉS A SZELLEMEK

Magyar Tudományos Akadémia • 2014

Az előadás elhangzott 2008. február 28-án

Sorozatszerkesztő: Bertók Krisztina

Olvasószerkesztő: Laczkó Krisztina

Borító és tipográfia: Auri Grafika

ISSN 1419-8959

ISBN 978-963-508-739-6

© Vajda Mihály

Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia
Kiadásért felel: Lovász László, az MTA elnöke
Felelős szerkesztő: Kindert Judit
Nyomdai munkálatok: Kódex Könyvgyártó Kft.

Egész európai kultúránk számára évezredek át semmi sem volt magától értetődőbb, mint föld és lélek (szellem), test és lélek elválasztása. Mi, európai emberek ennek megfelelően éppúgy hasadtak vagyunk a magunk lényegében, ahogyan az egész univerzum is az övében. *És formálta vala az Úr Isten az embert a földnek porából, és lebellett vala az ő orrába életnek lebelletét. Így lőn az ember élő lélekké.*

Ez az élő lélek, amelyet Isten megáldott, és amelyhez így szólott: *Szaporodjatok és sokasodjatok, és töltsétek be a földet és hajtsátok birodalmatok alá; és uralkodjatok a tenger halain, az ég madarain és a földön csúszó-mászó mindenféle állatokon*, arra tesz aztán kísérletet nyugatinak nevezett kultúránknak kezdeteitől fogva, hogy beteljesítse ezt a parancsot – Isten dicsőségére és a maga hasznára. Amióta azonban Isten lassan feledésbe merült, és a végén, ahogyan Nietzsche mondotta, meg is gyilkoltuk, már csak a saját hasznunk lebeg a szemünk előtt. Ez már Descartes-nál is így volt, akit, talán éppen ezért tekintünk – és teljes joggal – a modern napnyugati filozófia megalapítójának. Félre a spekulatívval, még a filozófiának sem szabad azt céloznia, hogy rákérdezzen a megoldhatatlanra, az érthetetlenre, a filozófiának is hasznos tudást kell közvetítenie:

Mert fogalmaim megmutatták nekem, hogy el lehet jutni olyan ismeretekhez, amelyek rendkívül hasznosak az életben, s hogy ama spekulatív filozófia helyett, amelyet az iskolákban tanítanak, lehet találni egy gyakorlati filozófiát, amely által oly alaposan ismerjük meg a tűz, a víz, a levegő, a csillagok, az égboltozat és a bennünket környező egyéb dolgok erejét és működését, mint ismerjük mesterembereink különböző

tevékenységeit, úgyhogy felhasználhatók mindarra, amire alkalmasak, s ezzel a természetnek mintegy uraivá és birtokosaivá válhatnánk.

Isten, aki ezt megparancsolta – *bajtsátok birodalmatok alá a földet* –, itt már semmi szerepet sem játszik. Mi, a napnyugati kultúra emberei, hiszünk vagy sem Istenben, annak halála után is, nagy igyekezetünkben, hogy *maître et possesseur de la nature* legyünk, még a legjobb esetben is csak arra törekszünk, hogy *az emberek közös jólétén fáradozzunk* – ahogyan ezt a fenti összefüggésben Descartes ugyancsak mondotta. Honnan tudjuk azonban, hogy mi volna *minden ember (de tous les hommes)* jóléte? Honnan vesszük mi, a napnyugati kultúra állítólagos képviselői a bátorságot ahhoz, hogy a más kultúrákhoz tartozó emberekre is rákényszerítsük azt, ami *a mi* szemünkben jó? Miért olyan világos a számunkra, hogy a mi létformánk, amelyet, ahogy Heidegger állítja, a technika lényege ural, minden ember számára áldás?

*

Blaise Pascal azon kevesek közé tartozott a Descartes utáni időkben, aki rákérdezett ennek a nyugtalan buzgalomnak az okaira. Úgy gondolta, hogy az ember rettenet, mert ellentétben a természettel, amelyet érteni vél, önmagát nem érti. S persze az ember tényleg nem érthető meg, különösen nem a descartes-i mechanikus szemlélettel. A halál és a nyomorúság az ember számára racionálisan érthetetlen titkok maradnak.

A királyi sor legnagyobb boldogságát végeredményben az jelenti, hogy környezete állandóan igyekszik szórakoztatni az uralkodót, és megszerrez számára minden lehetséges örömet.

A királyt olyan emberek veszik körül, akiknek minden gondjuk az ő szórakoztatása, az, hogy mivel tereljék el a gondolatait önmagáról. Mert hiába király ő, ha belegondol sorsába, csak boldogtalan ember.

Akik pedig adják a filozófust, s azt hiszik, hogy embertársaik oktalanok, mert naphosszat hajszolják a nyulat, melyet eszükbe sem jutott volna pénzért megvenni, nem sokat tudnak az emberi természetéről. Mert az a nyúl nem jelentene számukra védelmet a halál és nyomorúságaink gondolata ellen, a vadászat azonban – amely eltereli róla figyelmünket – védelmet nyújt ellene.

Az ember olyan nyúlra vadászik, amelyre nincsen szüksége. Az ember? Nem, nem az ember; itt inkább azt mondanám: a nyugati, a zsidó–keresztény kultúra embere. *Az európai az az ember, aki a legintenzívebben és a legagresszívebben fél a haláltól. Jól mutatja ezt más világrészek kultúrája* – mondja Kertész Imre. Az európai, azok az emberek tehát, kiknek számára föld és ég, természet és Isten, test és lélek elválnak egymástól, akiknek saját, gondolkodó lelke a maga individualitásában az univerzum középpontja – *cogito ergo sum* –, és ezért a halál, a semmivé válás elől menekülni akarnak, ők azok, akik vadásznak a nyúlra. *Minden vagyok, és semmi leszek.* Más földrészek kultúrájában – Kertész nyilvánvalóan mindenekelőtt a távol-keleti kultúrákra gondol – vannak olyan meditatív technikák, amelyeknek segítségével az ember egynek képes érezni magát az univerzummal. Amikor azután Isten halálával az örök élet és az individuuum feltámadásának ígérete a nagy többség számára még a legjobb esetben is csupán szép mesévé lett, kultúránk embereinél a nyúl vadászatból egyenesen átokfutás lett: mindent uralni akarunk, és ha ezt nem is merjük talán bevalani magunknak, magunk akarunk a Biblia Istenének helyére lépni. Istenné akarunk válni, mert csak Isten képes legyőzni a halált.

*

Igen, tisztelt Hölgyeim és Uraim! Az eddig mondottak igen rövid összefoglalása volt utolsó előtti könyvem, a *Mesék Napnyugatról* gondolatainak. Egy könyv a filozófusok meséiről, akik mindig újból és újból el akarták hitetni velünk, hogy az emberi ész minden nehézségen úrrá lesz, és így a földön is pa-

radicsomi állapotokat leszünk képesek teremteni. Mesék tehát Ész-istennőről. A filozófia azonban a tradicionális istenhit híján, ha megszűnik ontoteológia lenni, hiteltelenné válik. Nem tudomány, egyszerűen csak buta és főleg haszontalan fecsegés. Ezért akar manapság a legtöbb filozófus csak olyan kérdéseket feltenni, amelyekre lehetségesnek tűnik úgynevezett tudományos választ, megalapozott választ adni. Ahhoz, hogy az egészre kérdezzünk, hiányzik az alap. A tudomány korszakában pedig alaptalanul nem filozofálunk.

De volt egyszer, hol nem volt, volt egy filozófus, aki *kizárólag csak kérdéseket akart feltenni*; amikor azt kérdezték tőle, miért nem foglalkozik a mítoszok racionális magyarázatával, állítólag a következő szavakat mondta volna:

Nekem bizony nincs időm az ilyesmire, s ennek oka, barátom, a következő: még arra sem vagyok képes hogy – a delphoi felirat értelmében – „megismerjem önmagamat”, s nevetségesnek tartom, hogy amíg ebben tudatlan vagyok, tőlem idegen dolgokat vizsgáljak. Ezért tehát búcsút mondva nekik, elhiszem, amit a hagyomány tart róluk, és – mint az imént említettem – nem az ilyesmit, hanem önmagamat vizsgálom: vajon valami szörnyeteg vagyok-e, aki Tüphónnál is bonyolultabb és jobban okádja a tüzet, vagy pedig szelídebb és egyszerűbb lény, akinek természeténél fogva valami isteni és minden elvakultságtól mentes jelleg jutott osztályrészéül.

A filozófust Szókratésznek hívták. Igen. A filozófiához mint önismeret-hoz kellene, gondolom, visszatérnünk, ahelyett, hogy arra tennénk kísérletet, hogy megoldhatatlan kérdéseket megválaszoljunk, vagy ellenkezőleg, mindazokat a kérdéseket, amelyek – ha el nem fojtjuk eredendő kíváncsiságunkat, és nem szűnünk meg gondolkodni – mégiscsak a legérdekesebbek, száműzzük a filozófiából. Nietzsche úgy vélte, hogy a filozófia mindig is a filozófus önismerete volt. *Fokozatosan kiderült a számomra, hogy mi volt eddig minden nagy filozófia; nem más, mint szerzőjének önismerete és gyfájta akaratlan és észrevétlen*

mémoires. Legyen a filozófus nagy vagy kicsi, alapvető törekvése az, még ha erről nincsen is tudomása, hogy a delphoi szavak értelmében megismerje önmagát. Önmagadat megismerni azonban nem azt jelenti, hogy megismerem *a Szellemet*, amely valamennyiünk felett egyformán lebeg, hanem hogy megismerem azokat a szellemeket, azokat a kísérteteket, amelyek sisakrostélyuk mögül minket, *személyesen minket* szemlélnek, és nekünk, *személyesen nekünk* kérdéseket tesznek fel. Mindannyiunkra más és más szellemek tekintenek, mindannyiunknak más és más kérdéseket tesznek fel. A többség ebből semmit sem szeretne észrevenni, egyszerűen csak az általánosat akarja tudni, hogy azt követhesse. A többség eltolja magától a szellemeket és kísérteteket. A reflektált ember azonban észreveszi, hogy *[i]dővel az ember beleun az általánosról és megint csak az általánosról szóló örökös locsogásba* (Kierkegaard). Mert az általánost csak a kivételen keresztül tudom megérteni, amely én magam vagyok.

A helyzet a következő: a kivétel azzal, hogy önmagát elgondolja, az általánost is elgondolja; azzal, hogy önmagát működteti, az általánost is működteti; azzal, hogy önmagát magyarázza, az általánost is magyarázza. A kivétel tehát az általánost és önmagát is állítja, és ha az általánost alaposan tanulmányozni akarjuk, akkor pusztán egy jogos kivétel után kell nézniünk; az sokkal világosabban mutat meg mindent, mint maga az általános.

Vannak ugyanis jogosulatlan kivételek is: *...a jogosulatlan kivétel éppen áltál lesz észrevehető, hogy az általános körül forog.*

*

Itt az ideje azonban, hogy megmagyarázzam, mit is akarok Hamlet atyjának szellemével, aki ránk tekint sisakrostélya mögül. A szellemek, akikről beszélek, halott személyek vagy éppen állítólag halott gondolatok és holt esz-

mék. Mindaz, aki és ami eltűnt az életünkéből, és mégsem tűnt el. Kísértenek a fejünkben, nem akarnak elengedni, sőt kínoznak bennünket.

A sisakrostély ötlete Jacques Derridától származik. Halálára írtam egy esszét két könyvéről, a Heidegger- és a Marx-könyvről. Derrida számára mindkét gondolkodó fontos volt. De egészen pontosan meg tudta mutatni, hogy egyikük sem tudott a Szellemmel egyenesbe jönni. Heidegger eredetileg el akarta kerülni a szellem fogalmát. De már a *Lét és idő* végén visszatért a Szellem, igaz, idézőjelben. Bármennyire akarta is, Heidegger nem volt képes az ember, a jelenvalólét megértésére törekedvén a Szellem fogalmát megkerülni. Hat évvel később azután, a híres-hírhedt *Rektori beszédben* a Szellem teljes ornátusában lépett a színre. Mint tirannus. Mint a Führer maga. Marxszal egészen másképp áll a helyzet. Ő éppen az egyedi szellemeket akarta kiirtani, hogy az európai Szellem a maga teljes hatalmában megjelenhessék. Csakhogy az egyedi szellemek, a kísértetek eltűntével a Szellem mint a hatalom totális birtokosa lép fel, ismét csak mint tirannus. Derrida úgy vélte, a világ pluralitása tűnne el, ha kiirtanánk a különféle egyedi szellemeket, ami szerencsére amúgy sem sikerülhet. A Szellem abszolút totális világa halott világ. Az eleven emberi világban nyüzsögnek a szellemek, minden szinten jelen vannak benne a hagyományok, amelyek, még ha halottnak tűnnek is, élnek tovább. Mindegyikünknek megvannak a maga szellemei, és tetszik-e ez valakinek, vagy sem, tudomásul veszi-e az ember őket, vagy igyekszik őket a szőnyeg alá söpörni, elfojtani, megfojtani, elnyomni, kísérteteink itt vannak, és kénytelen vagyunk harcba szállni velük. Aki úgy véli, valamennyiüket maga mögött hagyta már, az feladta életének kontinuitását, az csak látszatéletem él. Látszatember, halott ember.

Legutóbbi könyvemben, *Sisakrostély-batás (Kísérteteim)*, miután megidéztem Platónt mint a Szellem legnagyobb filozófusát és Derridát, a szellemek, a kísértetek filozófusát, megpróbáltam szemügyre venni néhányat legfontosabb

kísérteteim közül. Igazi arcukat nem látom, pontosabban nem látom már, a sisakrostély elfedi azt. S minden alkalommal, amikor szeretném elképzelni őket, új alakban mutatkoznak meg. Játsszák a maguk játékát, hiszen számukra ez már nem lehet veszélyes.

Személyes kísérteteimről van tehát szó, még akkor is – ha mint másutt is –, az általános (is) a tét. A baj csak az, hogy általában nem tudom felvenni a kapcsolatot a kísértetekkel. Halottaimmal például, akikkel szemben soha sem tudhatom már tartozásomat kiegyenlíteni. Szeretnék még kérdéseket feltenni nekik, amelyeket életükben soha fel nem tettem; szeretném őket még egyszer arra kérni, bocsássonak meg nekem, hogy én velük némelykor – vagy talán gyakran is? – igazságtalan vagy gonosz voltam, de ez nem megy már. Így korábbi emberi kapcsolataim terhét egyedül hordom a vállamon. De ezeknek az immár véglegesen elnémult kísérteteknek a terhe, ez is én magam vagyok, nélkülük más lennék, mint aki vagyok. Eleven kapcsolataimban megismerhetem magam, mint valami tükörben. Minden egyes kapcsolatban önmagam egy másik oldalát. Gyakran szeretném azonban felmenteni magam, szeretném azt gondolni a tükörképről, hogy torzkép, hogy a tükör torzító tükör. Csak akkor érzékelem a tükörkép hiányát, amikor a tükör már végképp széttörtött.

*

Most, hogy írom ezt a szöveget, hirtelen megértem, hogy az a három elméleti, alapjában véve azonban mégis csak egzisztenciális tématerület, amelyeket a könyvben mint további kísérteteimet mutattam be, összefüggenek lukácsi eredetemmel. A történetfilozófiáról, a földi megváltás, azaz a haladás gondolatáról és a halálhoz való viszonyról van szó. Elég korán felmerült már bennem a kétség, hogy vajon nem kell-e feladnom az emberiség egyenes vonalú történetének eszméjét, hogy vajon jogom van-e ahhoz, hogy a filozófia segítségével magamra akarjam vállalni az emberiségért viselt felelősséget (az írástudók felelősségének gondolata), és hogy vajon nem középponti problémája-e nyugati

kultúránknak, hogy semmit sem tud kezdeni a halállal, amelynek eredményeképpen nem volt képes elkerülni, hogy ne akarjon egyre görcsösebben mindent a maga uralma alá hajtani. Ma már mindezt másképpen látom, mint a klaszszikus filozófia, mint Lukács, mint az egykori úgynevezett Budapesti Iskola, amelyhez tartoztam. Itt-ott azonban kénytelen vagyok észrevenni, hogy írásaimbán kísértének ezek a már réges-rég feladott gondolatok. Ezekkel az elméleti kísértetekkel is mindig újból és újból meg kell küzdenem.

Egy, tulajdonképpen minden kontinentális filozófust kísértő szellem a Felvilágosodás szelleme. Ész-istennő szelleme. Ezt a szellemet nem elemeztem a könyvemben, most azonban megpróbálok szembenézni vele, még ha sisakrostélya előlem egyelőre el is takarja arcát. Erőszakkal – azaz szembehelyezkedve egy közhangulattal – megpróbálok betekinteni sisakrostélya mögé.

*

Hosszú ideig úgy gondoltam, hogy igenis a karteziánus racionalizmus a „felelős” a felvilágosodás pozitívumaiért és egyoldalúságaiért egyaránt. Hogy ez a Felvilágosodás számos képviselőjének esetében így van, azt ma sem tagadnám. Amit viszont már jó ideje másképp gondolok, az magát a felvilágosodást illeti (a felvilágosodást tudatosan kisbetűvel írva). Vajon ha a legkülönfélébb obskúrus eszmékkel a racionalitást állítjuk szembe – nemcsak vallási eszmékre gondolok, hanem a legkülönbözőbb, kifejezetten előítéleteken nyugvó eszmenrendszerekre, rasszizmusra, agresszív nacionalizmusra stb. –, hozzájárulunk-e ahhoz, hogy az emberek kilábaljanak a maguk okozta kiskorúságból, az arra való képtelenségükből, hogy mások vezetése nélkül gondolkodjanak. Mert Kanttal együtt magam is úgy gondolom, hogy csakis az az emberi egyed felvilágosodott, aki képes a saját fejével gondolkodni. A kérdés csak az, hogy vajon aki a saját fejével gondolkodik, az szükségképpen az ész elveit követi-e; vajon nem lehetséges-e az, hogy aki a saját fejével gondolkodik, az éppenséggel a kar-

téziánus racionalizmussal kerül szembe, és gyakorta azzal, amit – minden megfontolás nélkül – ésszerűnek nevezünk.

De hadd idézzek még egy mondatot Kant híres esszéjéből: „Az emberiség [...] nagy része szívesen kiskorú marad egész életében. Kiskorúnak lenni kényelmes.” Amihez Kant még hozzát teszi, hogy a nagy rész fölöttébb veszélyesnek is tartja a nagykorúsáig teendő lépést – erről „gyámjaik” gondoskodnak, akik elbutították – mondja. A gyámokra, akik elbutították a „népet”, később még visszatérek, egyelőre maradjunk annál, amiről azt megelőzően van szó. A kiskorúnak lenni kényelméről, arról, hogy a többség nem akar felnőni, a nagykorúsáig teendő lépést ugyanis veszélyesnek tartja. Azaz arról, hogy az emberek többsége konform módon gondolkodik (és viselkedik) – bármi legyen is ennek az oka.

Kant azonban sokat idézett felvilágosodásdefiníciója után, amely csupán a felvilágosultság – talán lehet ezt mondani –: az *egyént* illető formai kritériumát adja meg, továbblép a formai kritériumnak a *közösség* felvilágosodottságára való alkalmazásához, és a közösség felvilágosodottságának feltételét az észhasználat szabadságában, az ész minden kérdésben való nyilvános használatának szabadságában látja. Nem marad meg azonban a formai kritérium meghatározásánál, hanem – ha röviden és a részleteket kerülve is – tartalmi kérdéseket is megvizsgál.

A felvilágosodásnak [...] a sarkalatos pontját *elsősorban a vallási dolgokban látom, a művészetek és a tudományok mezején* ugyanis egyáltalán nem érdekük az uralkodóknak, hogy gyámkodjanak alattvalóik felett [biztos ez?]; ezenkívül a vallási kiskorúság a legártalmasabb, s így a legmegalázóbb is mind között.

Valamelyest még politikai kérdéseket is érint, amikor azt mondja:

...szinte minden paradox. Úgy tűnnék, a nagyobb polgári szabadság előnyös a nép *szellemének* szabadsága szempontjából, ehelyett azonban legyőzhetetlen akadályokat gördít elé; ezzel szemben, ha ama szabadság egy fokkal csekélyebb, az helyet teremt az utóbbi számára, hogy legjobb képessége szerint kiterjeszkedjék.

Hogy hogyan kell érteni az utolsó mondatot, az számomra minden, csak nem világos, Kant valószínűleg ugyanazt akarja mondani, mint amit Moses Mendelssohn nyíltan megfogalmaz:

Boldogtalan az az állam, amely be kell, hogy vallja, hogy benne az ember lényegi meghatározottsága a polgáréval nem harmonizál, hogy a felvilágosodás, amely az emberiség számára elengedhetetlen, a birodalom nem minden rendjére terjeszthető ki; anélkül, hogy ez ne fenyegetne az alkotmány összeomlásával. Itt a filozófia lakatot kell tegyen a szájára!

Ha Kant óvatosabban fogalmaz is – valószínűleg, mondom –, ő sem állít mást. Ez a kérdés azonban, hogy vajon megengedhető-e a felvilágosodást korlátlanul terjeszteni, megint egy másik kérdés talán. Bizonyára köze van a felvilágosodás tartalmi kérdéseihöz, bár még ez sem egészen világos. Miért fenyegetné a felvilágosodás az alkotmányt? Bizonyára azért, mert a felvilágosodott ész azt látja be, hogy a monarcha hatalma nem istentől ered. Tartalmi kérdésként Kant azonban kizárólagosan magukat a vallási dolgokat kezeli. S a monarcha hatalmának szentesítése azért – ha sokan és sokszor állítottak is ilyet – csak-csak nem része az európai (keresztény) vallásnak. Gondolom, Kant, amikor azt mondja, hogy a vallási kiskorúság a legártalmasabb, és így a legmegalázóbb is mind között, arra gondol, hogy a *pozitív vallás* ab ovo kiskorúnak tekinti az embert, amikor túlvilági jutalommal és büntetéssel operál. Ez persze semmiképpen sem vallásellenesség, csupán utalás arra, hogy a vallás a pusztá ész határain belül nem örvendeztet meg bennünket holmi mennyországi boldogsággal a földi siralomvölgy után, sem nem riogat a kénkövest bűzt lehelő

ördög forró vizes katlanaival. Jó lenne végigelemezni Kant művét, *A vallás a puszta ész határain belül*, de erre itt nincsen helyem. Ehelyett csak a következő mondatokat idézem:

...a morálnak a helyes cselekvéshez nincs szüksége célra, elégséges számára a törvény, amely tartalmazza a szabadság mint olyan használatára vonatkozó formális feltételt. A morálból azonban mégis következik egy cél; lehetetlen ugyanis, hogy az ész számára közömbös legyen, milyen választ kell adnunk arra a kérdésre, *mi következik helyes cselekvésünkből?*; amihez, bár nem áll teljesen hatalmunkban, mégis mint valamely célhoz szabhatnók cselekvésünket és nem-cselekvésünket, hogy azzal legalább összhangban legyünk. Egy olyan tárgy puszta eszméje ez tehát, amely egyesíti önmagában mindama célok formális feltételeit, amelyekkel bírnunk kell (a kötelességet), és egyben minden ezzel összhangzó feltételezettségét mindama céloknak, amelyekkel bírunk (a teljesítésüknek megfelelő boldogságot); vagyis a világon való legfőbb jó eszméje ez, amelynek lehetőségéhez fel kell tennünk egy magasabb rendű, morális, legszentebb és mindenható lényt, aki egyedül képes arra, hogy a célfogalom e két elemét egyesítse. [...]

A morál tehát elkerülhetetlenül valláshoz vezet, miáltal egy emberen kívüli, hatalommal bíró morális törvényadó eszméjévé tágul, akinek akaratában ugyanaz a végcél (a világteremtés) foglaltatik, amely egyben az ember végcélja lehet, s kell is legyen.

Kant tehát a morál létéből következtet arra, hogy a puszta észnek tételeznie kell egy emberen kívüli, hatalommal bíró morális törvényadót. Ez a tételezés tehát nemhogy képtelenné tenné az embert a gondolkodásra, hanem az ész belátásán alapul. Csakhogy ennek a törvényadónak a tételezése nem egyeztethető össze a *kartéziánus* racionalizmussal. Descartes azért tételezi istent, hogy össze ne omoljon a filozófia általa emelt épülete. Kant viszont a morál és a csil-

lagos ég tagadhatatlanul empirikusan létező törvényeiből vezeti le istent. Micsoda különbség!

De nem abszurd az az elképzelés sem, hogy a felvilágosodás nemcsak a kartéziánus racionalizmussal összeegyeztethetetlen, amelyből – ha őszinték akarunk lenni önmagunkhoz, be kell látnunk – mint eredmény a modernitás mindent az ember hatalma alá gyűről igyekezete és ennek diadalmas megvalósítása áll előttünk; az Ember, aki azt hiszi hogy *il est „maître et possesseur de la nature”*, ura és birtokosa saját maga és mások természetének is, hanem mindenfajta racionalizmussal. Foucault-t idézem:

...vissza kell utasítanunk mindent, ami a következő egyszerű és autoritatív választást kínálja fel: vagy elfogadod a Felvilágosodást, és akkor a racionalizmus hagyományán belül maradsz (ez egyesek szerint pozitív dolog, míg mások szemrehányásként használják); vagy kritizárod a Felvilágosodást, és megpróbálsz elmenekülni a racionalitás elveitől (amit megint lehet jónak vagy rossznak tartani).

Igenis el lehet fogadni a felvilágosodást azzal, hogy az újkor magától értetődő racionalizmusáról – sajnos vagy hál’ istennek, mindegy – le kell mondanunk, mert legalapvetőbb kérdéseinkre, vonatkozzanak azok a világegyetem természetére vagy az emberi egzisztenciára, nincsen, de nem is lehet válaszunk; hacsak nem hiszünk abban, hogy az atyák Istene a Mindenség (ezen belül az ember) teremtetője és ura, és egyszer talán majd oly kegyes lesz hozzánk, hogy elárulja gyatra értelmünknek a maga titkait.

*

Jan Assman a religio duplex történetét vizsgálva, az egyiptomi alapoktól indul el, és eljut a felvilágosodásig, sőt kitekintésként napjainkig is. Könyvének alap gondolata egyértelmű: európai kultúránk ismert történetében, ha mindig

más és más formában is, a vallás mindig kettős arculattal rendelkezett: mindig volt egy egzoterikus és egy ezoterikus formája, minden kort illetően meg tudjuk különböztetni az atyák Istenétől a „filozófusok” istenét. (Amikor Kant megkülönbözteti a bibliai teológiát a filozófiai teológiától, ugyanezt teszi.) És az atyák Istenéről sem gondolja, hogy Ő meg mindaz, ami hozzá kapcsolódik, csakis és kizárólag a tömegek vallása lehetne. Pascalról például nem minden alap nélkül állapítja meg, hogy az atyák Istenének karjaiba vetette magát, a filozófusok és tudósok istenét pedig elvetette. Lessingről viszont azt – de hát ő már a felvilágosodás korában élt, a német felvilágosodás talán legjelentősebb alakja –, hogy az atyák Istenét vetette el, és a filozófusok Istene mellett tett hitet. A két istenképzet, a filozófusok és az atyák Istenének képzete közötti feszültség a 17. és 18. században a természetes, illetve a kinyilatkoztatott vagy pozitív vallás, valamint az ész, illetve a hit ellentétében öltött formát. S Assman azt állítja, hogy természetes valláson többnyire egyfajta ősvallást értettek, amelyet monoteizmusként, *spinozizmus ante Spinozum*ként gondoltak el. Később Assman idézi Lichtenberget:

Ha a világ még megszámlálhatatlan évig fennáll, akkor az egyetemes vallás a spinozizmus lesz. Az önmagára hagyatkozó ész semmi másra nem vezethet, és lehetetlen, hogy valami másra vezessen.

De már jóval a felvilágosodás korát és az újkori filozófia kibontakozását megelőző időben is voltak olyanok, akik a kinyilatkoztatott, illetve pozitív vallás mögött is a filozófusok egyetlen istenét, a természetvallás istenét látták rejtőzködni.

Maimonidész számára a *religio duplex* struktúrája is csupán átmeneti szakaszt jelenít meg a pogányság és a felvilágosult emberiség között – írja Assman. A filozófusok istene legelőször az atyák isteneként nyilvánította ki magát, hogy igazodjon népe racionális, érzelmi és képzeleti

adottságaihoz, ugyanakkor a bölcseknek szánt intésekkel lehetővé tette az elleplezett igazság megsejtését.

S még tovább is mehetünk vissza az időben.

...Origenész [...] leszögezi, hogy minden általa ismert vallásnak van ezoterikus dimenziója, ami csak a bölcsek számára hozzáférhető; másrészt azt állítja, hogy ugyanez érvényes a kereszténységre nézve is, ily módon pedig a Kelszoszhoz hasonló kívülállók csak a kereszténység külső oldalával szembesülhetnek. Alexandriai Kelemen ebből a szempontból hasonlítja össze az egyiptomi és izraeli vallást:

A valóban titkos Logoszt, melyet az igazság legbensőbb szentélyében őriztek, az egyiptomiak *'Adiütá'*-nak nevezték, a héberek pedig [a temp-lom] függönnyel [jelezték]. Így, ami a titkosítást illeti, a héberek és az egyiptomiak titkai [*ainigmata*] felettébb hasonlítanak egymásra.

E valamennyi vallásban elterjedt titkos tanítás Cudworth szerint annak felismerésében áll, hogy Isten minden, s hogy minden egy.

Nos, semmiképpen sem Assman könyvének ismertetése a célo-m. Csak azért idéztem tőle mindezt, hogy megalapozzam azt a képet, amelyet Assman a felvilágosodásról alakított ki: a felvilágosodás mindig is jelen volt az európai kultúrtörténetben, és nem más, mint annak tudatosítása, hogy az ezoterikus vallás istenképe mögött a természetes vallás Istene rejtőzködik – leegyszerűsítve talán –, Spinoza *Deus sive naturája*. Hogy mindezek után a titkok tudói, a „filozófusok” hogyan viszonyulnak az ezoterikus vallás Istenéhez és mind-ahhoz, amit a különböző egyházak róla tanítanak, az más kérdés. El akarják-e taposni a gyalázatost, amely csak elbutítani kívánja az egyszerű népet, hogy uralkodhasson fölötte, vagy arra a belátásra jutnak, hogy a többség számára az ezoterikus vallás felfoghatatlan, és inkább szembefordul mindenfajta vallásos-

sággal, mintsem hogy elfogadja azt, amit a felvilágosultaknak tudomásul kell venniük, és amihez alkalmazkodniuk kell. Engedtesék meg ezt így fogalmaznom: Voltaire vagy Kant és Mendelssohn? A francia – a karteizianizmusban gyökerező – racionalizmus vagy a német racionalizmus, amely kétségtelenül hajlamos (volt) veszélyes vizekre evezni. De van-e végezetül a filozófusok között olyan, aki a Spinoza-vitába szeretné beavatni a népet, és megvitatná vele, hogy mi is a helyzet a spinozai egyetlen szubsztanciával – a filozófiában nem járatos s iránta nem érdeklődő európai ember meggyőződéses karteizianus (a szót persze nem ismeri), és ha nem is biztos már benne, hogy lelke a test halála után is tovább él, abban biztos, hogy teste és lelke két különböző szubsztancia (ezt a szót sem ismeri) –; másrésztől van-e olyan a filozófusok között, akit nem érdekel, hogy a filozófiátlan többség képes-e különbséget tenni a jó és a rossz, a megengedhető és a megengedhetetlen között, ha nem hisz többé valami olyan megrendíthetetlen autoritásban, aki (amely) ezt büntetés és jutalom terhe mellett hozza tudomására – a tendencia az, hogy lassan csak a hasznos és haszontalan között tesz különbséget.

*

Persze az, hogy a többség szembesült a leplezetlen igazság látványával, bizonyos értelemben a semmivel, az nem a felvilágosodás „bűne”. A filozófusok nem alakítják, legfeljebb csak magyarázzák a világot. S a filozófusnak tulajdonképpen mindegy is kellene hogy legyen, hogy a többség *milyenek* hiszi a világot. Ami nem mindegy: hogy a maga magatartására nézve *milyen következtetést von le az Isten helyén trónoló Semmi látványából*. Én nem szeretném – à la Warburton – Bayle-lel szemben azt bizonygatni, hogy a politikai és társadalmi rend elkerülhetetlenül vallási megalapozásra szorul. Nem szeretnék – à la Mendelssohn – lakatot tenni a filozófus szájára. S nem hiszem, hogy a nagyobb polgári szabadság hátrányos lenne a tömegek szellemi fejlődése szempontjából. De megbékélni a jelen erkölcsi világgalállapottal nem tudok. Talán leginkább azért

nem, mert az egzoterikus vallás babonái helyére mindenekelőtt a „mássághoz” való radikálisan elutasító viszony lépett. Az a jó, ami nekem és a velem egyívásúaknak hasznos, mindenki más pedig tűnjön el a föld színéről.

*

Nietzsche már látta, merre megy a világ. Isten halála, meg hogy mi öltük meg őt, a *Vidám tudomány*tól kezdve újból és újból előjön szövegeiben. S nem azért, mintha „istenes” ember lett volna – tudjuk, radikális istentagadó volt. Idézem a *Vidám tudomány* 125. pontjának néhány részletét (csak mellesleg jegyzem meg, hogy Krasznahorkai László és Tar Béla *A torinói ló* című filmje tökéletesen érzékelteti az itt következő nietzschei sorok hangulatát):

Az örült. – Nem hallottatok arról az örültről, aki fényes délelőtt lámpást gyújtott, a piacra rohant s közben folyton azt kiabálta: „Istent keresem! Istent keresem!” – Mivel a jelenlévők között épp sokan voltak, akik nem hittek Istenben, nagy nevetés támadt. Tán elvesztetted? – kérdezték egyesek. Talán csak nem szaladt el valamerre, mint valami gyerek? – így mások. Vagy netán elrejtőzött? Fél tőlünk? Hajóra szállt? Kivándorolt? – így kiabáltak és nevetgéltek összevissza. Az örült közük vetette magát, szinte átlukasztva őket a tekintetével. – „Hová lett Isten? – kiáltott föl. – Majd én megmondom nektek! *Megöltük őt*, ti és én! Gyilkosai vagyunk mindannyian! [...] Ki adta kezünkbe a spongyát az egész láthatár letörléséhez? [...] Nem a végtelen semmiben bolyongunk? Nem érezzük az üres tér borzongató fuvallatát? Vajon nem lett-e hidegebb? Nem jön-e közelebb és mindegyre közelebb az éj? Nem kell-e lámpást gyűjtanunk fényes délelőtt? Nem halljuk tán az Istent temető sírásók ricsaját? Nem érezzük-e az isteni rothadás szagát? – elrohadnak az istenek is! Isten halott! Halott is marad! És mi öltük meg őt! [...] Nem kell-e istenné lennünk nekünk is, hogy méltónak mutakozzunk e tett nagyságára?

Az Isten halála természetesen nem a Felvilágosodásról szól, hanem a felvilágosodásról. Arról a világhelyzetéről, ahol már senki nem félt Istent. Igaz ugyan, számosan vannak, akikhez még nem jutott el a hír. „Még útban van ez az iszonytató esemény, még vándorol – még nem jutott el az emberek fülébe.” „...a tetteknek időre van szükségük, még elkövetésük után is, hogy meglássák és meghallják őket az emberek. Ez a tett még sokkal messzebb van tőlük, mint a legtávolabbi csillagok.” Nietzschének, azt hiszem, soha nem jutott eszébe, hogy az istengyilkosság tette visszavonható lenne. „Isten halott! Halott is maradj!” Az sem jutott eszébe, jöhet az esemény „iszonytató”, hogy lekicsinyelje azt. A tett nagysága kétségbevonhatatlan, csakhogy az embernek ahhoz, hogy méltónak mutakozzon e tett nagyságára, magának is istenné kell lennie. Ha nem is istenné, de az embert felülmúló emberré. „Túl korán jövök – mondotta [az őrült] –, még nincs itt az én időm.” Ez az őrült – az egész eddig idézett Nietzsche-szöveg az őrült monológja –, azonban Nietzsche maga, aki úgy gondolja, hogy csak az embert felülmúló ember képes elviselni az isten nélküli állapotot, amelyben a Semmivel kell szembenéznünk. Az embernek nemcsak ideje nem volt még, hogy tudomásul vegye Isten halálát, hanem nem is érett még meg rá, hogy tudomásul vegye.

Nagyon érdekes, amit a Zarathustra idejéből származó feljegyzéseiben a tudományról és a tudomány embereiről mond, akiket bizonyára a felvilágosított kor centrális figuráinak tekint:

...a tudomány emberei: a legszokványosabb lelkek, szellemi tevékenységük birodalma el van zárva érzelmeiktől: nekik mindenekelőtt valami szigorú, rideg, józan dolog a tudomány [...] *Eleddig* csakis az ilyesfajta tudományt támogatta az állam! – heroizmustól mentes törekvés a megismerésre, mint valami üzlet, az értelmi képességek hasznosítása stb.

Amikor már Isten halott, a tudomány emberei, a tiszta racionalitás emberei sem mernek szembenézni ezen racionalitás iszonyatával, ők ugyanis,

ahogyan Nietzsche *A morál genealógiájában* írja, „»szabad, *nagyon is szabad* szellemek«-nek tekintik magukat”, de az ő esetükben sem „...szabad szellemekkel van dolgunk: *ugyanis hisznek még az igazságban*”, van még istenük, és ez az egy és megkérdőjelezhetetlen igazság. Ily módon nekik a tudomány – „nem megrendítő kitekintés, nem merény, nem helytállás démonok és istenek ellenében. [...] Hogyha ismernék a félelmet, vagy megcsapná őket az iszonyat szele – föl is hagynának vele nyomban”.

A csőcselék ember viszont, a „csandala morál” képviselője, aki az igazság-istent csak mint saját előítéletének igazságát ismeri, a Semmi látványa elől, az ugyancsak kényelmetlen, néha iszonyatos felvilágosultság elől előítéletei „igazságához” menekül, „fallikusan rögzült férfihordákba tömörül” (Nádas Péter), vagy elköveti az elkövethetlent, mert nem akarja, nem is képes végiggondolni, hogy az elkövethetetlen.

*

Nietzsche az örök visszatérésről szóló könyvének az „Új felvilágosodás” címet adta volna. – Az embert felülmúló ember persze csak Nietzsche álma. De azért vannak olyanok, akik készek szembenézni a Semmi iszonyatával. Talán ők azok, akik az erkölcsi törvényt tényként kezelik. Sokszor keserves tapasztalatok után akárcsak Dosztojevszkij Raszkolnyikovja. – Miért nem ölheti meg regényhősöm a nagymamáját, ha útjában áll neki? – kérdi Mary McCarthy Hannah Arendttől. Arendt egy elég hosszú levélben válaszol. Hogy barátjánőjét meggyőzte-e, nem tudom. Engem nem. Én erre a kérdésre csak egy szóval tudok válaszolni: CSAK! De hogy ennek köze van-e a spinozai egyetlen szubsztanciához, ahhoz hogy Isten minden, s hogy minden egy, vagy éppenséggel a Semmihez, azt – ha őszinte akarok lenni – nem tudom megmondani. Egy Plutarkhosznak tulajdonított mondattal fejezem be a szöveget:

Csak aki a halálfélelmet átélte, az képes az igazság szemléletére.

Erdy János
Bochtovich Ruffózsé

Wenzel Gusztáv

Jábiar Gabon

Nagy János

Terintetes Nagygyűlés! Arany János

Minia felemelő szabályainak 32. §-a egy szót:
Mindem sijnomon választott tag, a külső kövétel
lével, osztályába tartozó dolgotat felolvasásával,
vagy személyes meg nem jelenhetés esetén beüldé
sével, legfeljebb egy év alatt sörét foglat; külsőben meg
választása meg nem működően:

Tehetnek esetek, melyekben kivált vidéken la
kolé gátolhatnák a határidőt megtartani: de hallga
tag elvérsni e szabály meg nem tartatását, amlyet
tesz, mint örves szabályzatunkat erőlköndt terintetes
át sörérségtelen.
Judithányba koratit tehát, hogy egyelőre a
határidőt s sörérségtelen, az 186
határidőt s sörérségtelen, az 186

...mállo szabályainak 32. és 33. cikkében
...journau választott tag, a hitközség kivétel
...tályába tartozó dolgotat felolvasásában
...helyes meg nem jellemezés esetén beüldö
...felelt egy évtől több foglalt; hitközség meg
...meg nem választott.

...kötetben, melyekben azaz a kivétel
...tályában a hitközség megválasztásának
...és a szabály meg nem tartását meg
...mint önszabály meg nem tartását meg
...szabályaitól való elhatárolásról, melyek
...szabályaira figyelemmel kell lenni a hitközség
...részletlen.

Indoklásnyba hozakirtek, hogy egyelőre
...választott a székfoglalás által megválasztott
...¹⁸⁶⁵ tagok közül a hitközséget hitközségnek, az 1861.
...választottak a szabályokra emelteknek, és
...hitközségi hivatal oda utasítottak, hogy
...végeth az újdon választottakat,
...nem foglaltak, a sorozatba fel ne legyen.

853
1865

B Kencsny Eszter
Königsberg Lissly
Johann Frank
Königsberg

Jan. 26. 1865
Bullay Már
Loyay
Kollan Emőke

